

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Головко О.
Князь Мстислав Мстиславич «Удатний»
і його доба. – Кам'янець-Подільський:
Аксіома, 2017. – 272 с.

Упродовж останніх десятиліть середньовічну історію Волинської та Галицької земель активно студіюють не лише вітчизняні фахівці, а й дослідники з Росії, Білорусі, Литви, Польщі, Словаччини, Сербії, Угорщини, тобто ця проблематика набуває міжнародного значення та актуальності. Попри зростаюче число наукових публікацій, історія Галицько-Волинської держави на різних етапах її розвитку ще потребує ґрунтовного вивчення й переосмислення. На відміну від Київської Русі, якій присвячено сотні, а навіть тисячі

розвідок, праць на галицько-волинську тематику суттєво менше. Так, радянська історіографія поповнилася лише кількома спеціальними монографічними дослідженнями. А між тим свого часу Галицько-Волинське князівство було однією з найбільших держав Європи. На початку XIII ст., після приєднання земель Наддніпрянщини, воно не поступалося за площею Священній Римській імперії Фрідріха Барбаросси, ставши продовжувачем державотворчої традиції, започаткованої Руссю. Про це свідчив, зокрема, титул короля Русі, наданий Папою Римським Данилові Романовичу й успадкований його нащадками. Династія Романовичів також перейняла від Києва естафету відносин із Візантією та активного впливу на міжнародне життя у Центрально-Східній Європі. Усе це вказує на вагомому роль галицько-волинських правителів в історії українського та європейського середньовіччя.

Олександр Головко добре відомий своїми численними працями, зокрема монографіями «Роман Мстиславич та його доба: Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст.» (Київ, 2001 р.), «Корона Данила

Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.)» (Київ, 2006 р.). Нова розвідка фахівця присвячена галицькому князеві Мстиславові Удатному, діяльність якого припала на складний, насичений політичними конфліктами період в історії руських і галицьких земель. Автор не обмежився суто висвітленням фактів життєпису й відтворенням політичної біографії (що через брак джерельної інформації було доволі непростим завданням), а зробив спробу розв'язати низку дискусійних питань історії Русі.

У першому розділі – «Давньоруські землі в удільну добу. Галицька земля на початку XIII ст.» – О.Головко акцентує увагу на актуальних у сучасних східноєвропейських історіографіях проблемах етнополітичної історії, які, у зв'язку з їх важливістю та дискусійним характером, розглянемо докладніше. Найперше, що хочеться відзначити, це рідкісне в українській історичній науці означення Руської держави як імперії (с.3). На наш погляд, такий підхід, започаткований М.Грушевським, сприяє чіткішому розумінню проблем, зокрема визначенню суб'єкта державотворчих процесів. О.Головко, наголошуючи на імперському характері Русі, більше схиляється до версії Руської імперії, яку свого часу розробляв В.Пашуто. Згідно з нею, суб'єктом державотворчих процесів виступає *східнослов'янська етнополітична спільність* (с.33). Оскільки характерними ознаками держави імперського типу є багатоетнічність, наявність політично домінуючого територіального й етнічного ядра – метрополії, насильницьке приєднання до неї інших земель і встановлення з ними відносин підлеглості та експлуатації, В.Пашуто вважав, що етнополітичним ядром Русі була саме східнослов'янська етнічна спільність, а об'єктом експлуатації – підкорені нею неслов'янські народи¹.

На наш погляд, відображений у писемних джерелах процес формування Руської імперії не дає підстав для такого широкого розуміння суб'єкта державотворення. Він радше підтверджує версію М.Грушевського, згідно з якою політичним ядром Русі були слов'янські племена Середнього Подніпров'я. П.Толочко також вважає, що саме тут утворився полянський союз або Русь². Свого часу існування політичного ядра Руської держави довів, спираючись на писемні джерела, О.Насонов³, погляди котрого підтримав і розвинув Б.Рыбаков⁴. П.Толочко зазначає, що Русь у вузькому значенні (первісна Русь або внутрішня Русь Константина Багрянородного) – це ті самі землі, де «сиділи» колись поляни, сіверяни і древляни, що склали основу ранньодержавного утворення під назвою Русь⁵. Він наводить численні приклади, коли літописці не лише не називали Руссю інші землі, а й протиставляли їх Русі⁶. Із Середнього Подніпров'я йшов державотворчий

¹ Пашуто В.Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1982 г. – Москва, 1984. – С.6–7.

² Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С.28.

³ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951.

⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982.

⁵ Толочко П.П. Київська Русь. – С.30.

⁶ Там само. – С.28–30.

імпульс і розгорталася експансія, наслідком якої стало насильницьке приєднання (красномовне літописне визначення: «примучення») інших східнослов'янських і неслов'янських племен до Києва. У багатьох випадках це «примучення» було не одноразовою завойовницькою акцією, а вимагало кількох воєнних виправ, як, наприклад, у землі радимичів, хорватів, в'ятичів, древлян, оскільки приєднані племена чинили спротив установленню залежних данницьких відносин. Яскравий опис повстання древлян проти київського князя в 945 р. наводиться в «Повісті временних літ». Важливим, на нашу думку, є також той факт, що Новгородська й Ростово-Суздальська землі не були суб'єктами домовленостей на Любецькому князівському з'їзді 1097 р., який юридично закріпив спадкові права Ярославичів на володіння удільними князівствами, оскільки ці землі в той час не були окремими уділами, а йшли в додатку до головних руських князівств. Їх доля була предметом домовленостей між онуками Ярослава Мудрого. Так, після Любеча Новгородську землю отримав переможець «русського Вердена» Володимир Мономах (до з'їзду вона була у володінні київського князя)⁷. Тобто навіть наприкінці XI ст. північні провінції Русі та їхні правителі займали підпорядковане становище в політичній ієрархії держави. Тож навряд чи є підстави говорити про їх рівноправну участь в утворенні Русі, а отже і про східнослов'янську етнополітичну спільність як її суб'єкт.

Для утворення консолідованого східнослов'янського етносу на основі «земельних етнічних спільностей» уже у часи існування Русі також не було належних умов, зокрема системи комунікацій, що мало наслідком ізоляцію окремих земель і консервацію племінних традицій, на що вказує О.Головко (с.32). Дискусійним є також поширене в історіографії й підтримане ним твердження про консолідуєчу та етноутворюєчу роль християнської релігії в X–XI ст. Церковні ієрархи і справді підтримували великокнязівську владу, державну централізацію, однак основна маса насильно охрещеного населення вороже ставилася до нової віри, яку представляли в основному чужинці-греки. Зрештою автор також сумнівається в існуванні східнослов'янської етнополітичної спільності, коли вказує, що «в сільській місцевості, де мешкала переважна більшість населення, інтеграційні процеси розвивалися вкрай повільно, а племінний консерватизм зберігався протягом століть» (с.32–33). Твердження про те, що у цій спільності «найбільш консолідованою частиною була пануюча князівська, боярсько-дружинна і купецька верхівка, а також духовенство» теж підважує правомірність поняття «східнослов'янська етнополітична спільність», оскільки етнополітична спільність не може бути представлена лише правлячою верствою, яка, до того ж, не була етнічно однорідною (зокрема купецтво, духівництво, дружина). Централізаторські процеси в Руській імперії, імовірно, супроводжувалися лише консолідацією панівної верстви й формуванням династичної єдності правлячої князівської верхівки шляхом усунення місцевих династій і посадження на місцеві столи ставлеників Києва.

⁷ Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.). – Ужгород, 2000. – С.46.

Існування східнослов'янської спільності як суб'єкта руської державності заперечують сучасні російські історики, щоправда з дещо інших міркувань. Більшість із них вважають суб'єктом Руської держави лише великоросів і розглядають Русь як невід'ємну частину історії Російської імперії, що знайшло відображення у шкільних і вишівських підручниках⁸. У сучасній російській історіографії також набуває популярності думка, що північ Східної Європи освоювали й заселяли не дніпровські слов'яни, а слов'янські племена балтійського Помор'я (західні слов'яни)⁹.

Із розпадом східнослов'янської етнічної спільності у другій половині XII ст. О.Головко пов'язує політичну трансформацію Русі та її перетворення з відносно єдиної держави на конфедерацію князівств. Тоді ж, на думку автора, продовжувалося формування східнослов'янських середньовічних народностей, яке розпочалося ще в надрах централізованої Русі: української, протобілоруської та «двох ранніх російських» (с.34). Не зовсім зрозумілий термін О.Головко «протобілоруська народність», як і твердження про формування двох російських народностей, до яких він апіорі відносить новгородську й московську, котрі початково формувалися як окремі етнічні спільноти, і новгородська не обов'язково мала стати московською (російською).

У цьому ж розділі О.Головко порушує ще низку дискусійних питань, зокрема коли завершується період відносної єдності Русі й починається удільний період її історії? До якого часу існувала Руська імперія та в якій формі існувала Руська держава у другій половині XII – першій половині XIII ст.? Автор указує, що одні історики вважають удільний період одночасно періодом існування Руської федерації (конфедерації), інші ж, як, наприклад, П.Струве, узагалі заперечують існування Руської держави у другій половині XII – першій половині XIII ст. На думку О.Головко, це був час, «коли відбувався складний процес взаємодії доцентрових і відцентрових процесів» (с.27). Він сумнівається в реальному існуванні тоді Руської імперії. Поділяючи думку автора про одночасну дію відцентрових і централізаційних процесів у руських землях, вважаємо за можливе припустити, що доки існував інститут київського старійшинства, доти Київ зберігав значення політичного центру Русі, нехай навіть в окремі періоди й номінального. Адже маємо приклад тривалого існування Священної Римської імперії саме як конфедерації земель. Її устрій обрав за зразок галицько-волинський володар Роман Мстиславич, коли розробляв програму «доброго порядку», в якій запропонував руським князям зміцнити централізацію Русі шляхом обрання на з'їзді верховного правителя.

Підсумовуючи розгляд першого розділу, зазначимо, що процеси етногенезу в ньому висвітлюються дещо схематично, а зв'язок і взаємозалежність політичних та етнічних процесів розглядаються надто прямолінійно.

⁸ Див. докл.: *Щодра О.М.* «Нова» стара схема російської історії: висвітлення початкової історії Росії в сучасних російських підручниках для вищих навчальних закладів // *Вісник Львівського університету: Серія історична.* – Вип.37. – Л., 2002. – С.227–230.

⁹ Див., напр.: *Фомин В.* Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. – Москва, 2005.

Акцентуючи увагу на питаннях етногенезу автором, як видається, варто було б докладніше зупинитися на аргументації інших версій походження українців, представлених у сучасній вітчизняній історіографії, зокрема на думці Я.Дашкевича¹⁰, про яку згадано лише у примітках.

Наступні чотири розділи монографічного дослідження присвячено політичній біографії й діяльності князя Мстислава Удатного. Вони розглядаються у широкому контексті внутрішньополітичних процесів, що відбувалися в руських землях, а також у сусідніх Угорщині, Польщі в першій половині XIII ст. Із-поміж діячів Галицько-Волинської держави постать князя Мстислава менше привертала увагу дослідників. Однак жоден із фахівців, хто вивчав історію Русі вказаного періоду, не міг оминати діяльність цього правителя. Нарис його біографії подавали М.Костомаров і Б.Бузескул (присвятив Мстиславу Удатному свою студентську й на сьогодні маловідому розвідку, опубліковану 1881 р.)¹¹. Цікава праця належить перу А.Еммауського¹². Проте ґрунтовних джерелознавчих та історіографічних студій життя й діяльності Мстислава Удатного у вітчизняній історіографії досі не було.

Автор монографії добре обізнаний із джерелами та історіографією теми, з історією руських земель у першій половині XIII ст. Він неодноразово досліджував складні політичні процеси цього періоду у своїх попередніх працях, в яких також пропонує власну інтерпретацію дискусійних проблем, діяльності й історичної ролі провідних діячів середньовічної епохи. Так, усупереч історіографічній традиції, котра серед руських правителів початку XIII ст. особливо виділяла постать владими́ро-суздальського князя Всеволода Ярославича, дослідник наголошує на вагомій ролі в політичному житті руських земель засновника галицько-волинської держави князя Романа Мстиславича, указує на недостатню увагу вітчизняних істориків до факту коронації Данила Романовича й на вагому роль цієї події в політичній історії Галицько-Волинської держави.

Як зауважує О.Головко, князь Мстислав Удатний, перебуваючи в тіні своїх знаменитих сучасників, з'являється на сторінках літописів у зв'язку зі знаковими подіями в історії руських земель, як, наприклад, Липицька (1216 р.) і Калкська (1223 р.) битви. Автор приділив велику увагу реконструкції біографії Мстислава, що виявилось непростою справою, оскільки джерела не висвітлюють багатьох епізодів його життя, починаючи з обставин і дати народження князя. Проаналізувавши різні версії, О.Головко погодився з думкою А.Литвиної й Ф.Успенського, що Мстислав Удатний, імовірно, народився 1180 р., уже після смерті батька – суздальського князя Мстислава

¹⁰ Я.Дашкевич уважав, що у часи Київської Русі вже існувала українська нація (див.: *Дашкевич Я.* Нація і утворення Київської Русі // *Матеріали до утворення української етнології.* – Вип.1(4). – К., 1995. – С.97–102).

¹¹ *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. – Т.1. – Москва, 2003; *Бузескул В.П.* О занятии Галича Мстиславом Уда́лым // *Журнал Министерства народного просвещения.* – 1881. – №3. – С.86–92.

¹² *Эммаусский А.В.* Мстислав Уда́лой: Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания. – Киров, 1998.

Ярославича – тож був названий на його честь (с.64). Аргументи цієї версії доволі вагомі, однак установлена дата народження князя суперечить іншій версії, згідно з якою Мстислав є сином дочки Ярослава Осмомисла (ім'я якої невідоме) та онуком галицького князя, тому що в той час його батько вже був одружений із рязанською княжною (дочкою князя Гліба Ростиславича). Як відомо, у середньовіччі спадкові права були важливим чинником легітимності влади, а тому припущення Л.Войтовича про належність князя до нащадків Ярослава Осмомисла, на наш погляд, переконливіше пояснює його утвердження в Галичі й той факт, що наполегливі претензії Мстислава на Галич знайшли підтримку галицького боярства і краківського князя Лешка Білого.

Велику увагу автор приділив реконструкції початкового етапу політичної кар'єри Мстислава Удатного, а саме відносинам із дядьком – овруцьким і київським володарем Рюриком Ростиславичем, котрий відіграв ключову роль у його політичній біографії, новгородському періоду діяльності князя, взаєминам із суздальськими правителями. Ці сюжети допомагають з'ясувати складні й не завжди зрозумілі перипетії політичної біографії Мстислава та його наполегливу боротьбу за Галицьку землю у другому десятилітті XIII ст. Із великим інтересом читається сюжет, присвячений історії протистояння Рюрика Ростиславича із зятем – волинським князем Романом Мстиславичем, яку автор відтворює до деталей, зокрема висвітлює роль суздальського князя Всеволода Юрійовича у цьому конфлікті, який позначився також на долі Мстислава. Так, у 1196 р. він за дорученням київського князя відбув із дипломатичною місією до галицького володаря Володимира Ярославича, щоб схилити його до війни з Волинню. За припущенням дослідника, шістнадцятирічний Мстислав тоді вперше відвідав Галич, де йому згодом судилося правити, і успішно виконав своє завдання (с.71–72).

Обґрунтованим видається висновок автора про можливу участь Мстислава в поході Романа Мстиславича проти половців, організованому в 1201–1202 рр., невдовзі після утвердження галицько-волинського князя в Києві. Як один із доказів присутності Мстислава в антиполовецькій коаліції, О.Головко наводить той факт, що, повертаючись із походу, його учасники зупинилися перепочити у володіннях князя у Треполі (с.77). У контексті історії взаємовідносин Мстислава Удатного з Рюриком Ростиславичем логічним видається також припущення автора про участь князя у воєнних виправах дядька на Прикарпаття в 1205 і 1206 рр.

У другому розділі монографії детально проаналізовано причини політичних конфліктів у Галицькій землі, що розпочалися після загибелі в 1205 р. князя Романа Мстиславича та, певною мірою, спричинилися до вступу в боротьбу за галицький стіл Мстислава Удатного. Історики називають цей період політичної нестабільності і змагань за владу, що тривав від 1205 до 1245 рр., феодальною війною (В.Пашуто) або боярськими переворотами (Л.Войтович). О.Головко схильний уважати його громадянською війною (с.51). Таке означення, на нашу думку, перебільшує роль низових верств населення в політичній боротьбі, в якій було задіяно в основному боярські

клани. На її результат впливало також втручання сусідніх держав і лише в окремих випадках, як, наприклад, виступ проти угорського воєводи Фільнея («Філі прегордого»), до політичного протистояння долучалися ширші верстви галицького населення. Видається, що боротьба в Галицькій землі була радше свого роду «палацовими переворотами» і її означенню більше відповідає термін «боярська смута», або ж «боярські перевороти».

У цьому ж розділі автор приділяє велику увагу подіям у Новгороді, з яким значною мірою була пов'язана політична кар'єра Мстислава Удатного. Детально аналізуються причини конфлікту між новгородцями і князем Святославом Всеволодовичем у 1208 р., котрий завершився вигнанням суздальського князя й утвердженням у Новгороді Мстислава. Послідовно відтворюється історія суперництва новгородського та суздальського володарів за домінування в північному регіоні, яка впливала на загальну політичну ситуацію в руських землях (с.79–83).

Висвітленню тривалої боротьби Мстислава Удатного за галицький стіл передують ґрунтовний аналіз умов і наслідків Спільської угоди 1214 р. між Польщею та Угорщиною, невдовзі після якої, у 1215 р., новгородський князь заявив про свої претензії на Галич. Автор з'ясовує обставини, що змусили Мстислава повернутися назад у Новгород, зокрема висвітлює його конфлікт із зятем – суздальським князем Ярославом Всеволодовичем, котрий незабаром переріс у війну. У дослідженні приділено велику увагу битві на р. Липиці 1216 р., найбільшій в історії середньовічної Русі, учасниками якої стали суздальський князь Ярослав Всеволодович із братами та новгородсько-псковсько-смоленська коаліція князів на чолі зі Мстиславом Удатним. На думку О.Головка, одним із наслідків перемоги коаліції стало послаблення ролі суздальського князя на руській політичній арені й посилення смоленських Мономаховичів. Детально відтворивши політичну ситуацію, що склалася в Галицькій і Новгородській землях у наступні роки та проаналізувавши різні можливі версії початку князювання Мстислава в Галичі, він доходить висновку, що воно почалося наприкінці 1218 р. (с.115).

Цікавими та оригінальними є сюжети, присвячені взаємовідносинам між Мстиславом Мстиславичем і його волинським зятем Данилом Романовичем. Окрім важливих фактів біографії Мстислава, вони висвітлюють також віхи життя й політичної кар'єри майбутнього правителя Галицько-Волинської держави. Переконаливою є характеристика стосунків Мстислава та Данила крізь призму відносин сеньйора й васала, оскільки, як указує О.Головка, після укладення союзу з Данилом Романовичем галицький правитель фактично став його сеньйором (с.124). Автор слушно наголошує, що маємо оцінювати ці стосунки не з погляду подальшого розвитку історичних подій, в яких Данилові належатиме видатна роль і про які Мстислав не міг знати, а з позицій власних владних інтересів галицького правителя. Підтримуючи зятя як свого союзника Мстислав Удатний одночасно вбачав у ньому політичного конкурента. Дослідник зауважує, що галицький князь не міг не здогадуватися про плани Данила Романовича з часом опанувати галицький стіл, що суперечило його власним владним амбіціям. Тож логічно видається

версія, що саме з цієї причини Мстислав погодився на ультимативну вимогу боярської партії Судислава передати Галицьку землю іншому зятеві – угорському королевичеві Андрію. Автор припускає, що Мстислав сподівався повернути собі Галич, спираючись на невдоволення галичан іноземним пануванням, що було б неможливим, якби він віддав Галич Данилові (с.175). Подальший розвиток політичних подій, а саме конфлікт між найсильнішими галицькими боярами Судиславом і Глібом Зеремієвичем, що розпочався невдовзі після прибуття в Галич угорського королевича Андрія, перехід Гліба на бік Мстислава Мстиславича і приїзд у Торчеськ до князя посланця Данила Романовича, щоб домовитися про спільний похід на Галич (с.177–180), підтверджує слушність таких припущень.

Ще однією темою, якій у дослідженні присвячено окремий, четвертий, розділ, стала битва на р. Калці. Автор детально аналізує обставини, що їй передували, її перебіг, оскільки галицький князь перебував в епіцентрі подій. О.Головко наголошує на тенденційній оцінці сучасниками ролі Мстислава Удатного в поразці русько-половецького війська, що знайшло відображення на сторінках літописів. Він указує на намагання літописців реабілітувати київського князя Мстислава Романовича, який, зайнявши під час битви пасивну вичікувальну позицію, на думку дослідника, і став одним зі справжніх винуватців катастрофи на Калці. О.Головко також називає серед причин поразки нездатність половецького війська втримати позиції перед наступом татарських туменів та панічний відступ половців із поля бою, що порушило стрій чернігівських полків і завадило їм дати відсіч ворогові (с.153). Із цими добре аргументованими висновками автора важко не погодитися. Вони спираються на ґрунтовний аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел. З огляду на вказану тенденційність літописців, свідчення останніх особливо важливі для з'ясування подій, пов'язаних із монголо-татарською експансією у Східну Європу. Із-поміж зарубіжних джерел, які використовує О.Головко, привертає увагу згадка про галицького князя у зв'язку із походом Субедея проти половців 1223 р. і битвою на Калці в китайській хроніці «Юань ші». На нашу думку, вона є ще одним свідченням вагомої ролі князя Мстислава в політичному житті руських земель.

У дослідженні О.Головко політична біографія князя Мстислава Удатного постає на широкому тлі історії руських земель першої третини XIII ст. Вона відображає складні перипетії бурхливої епохи, в якій судилося жити й діяти князеві. Залучивши всі доступні джерела та піддавши всебічному аналізу інформацію, що в них міститься, авторові вдалося суттєво скорегувати характеристику Мстислава, відступивши від історіографічного кліше про «вправного вояка, котрий був слабким політиком». У цьому контексті заслуговує на увагу вказівка О.Головко щодо неточності перекладу прізвища князя як «Удалой». Він відзначає, що «Удатний» походить від слова «удача», а не наголошує на військових звитягах князя (с.185). Завдяки детальному відтворенню на сторінках книги основних віх біографії Мстислава Удатного перед читачем рельєфно вимальовується постать руського князя, який, не отримавши від народження вагомих переваг для політичної кар'єри, що у

середньовіччя мало визначальне значення, зумів пробитися крізь щільні ряди представників правлячої династії та посісти новгородський і галицький князівські столи, піднявшись на вершину політичного життя Русі.

Окрім висвітлення головної теми, чотири розділи монографії містять багато цікавих побічних сюжетів, присвячених середньовічній руській історії та історіографії, історичній географії руських земель. У зв'язку з політичними подіями подаються нариси історії Торчеська й Торчеського уділу (с.72–74), Берладської волості (с.117), Дністровського Пониззя (с.118–119), Забузької «України» (с.119–120), а також окремих міст: Вітичева, Перемиля, Угровеська, Кучелмина та ін. Автор також аналізує перші джерельні згадки назви «Україна» і доходить висновку про поступову еволюцію цього терміна від означення окремих розрізнених ареалів Русі до найменування великого регіону від Карпат до басейну Дону та, зрештою, до назви всієї Південної Русі як країни (с.118–120).

Окремо треба відзначити наукове й естетичне оформлення книги, цікавий ілюстративний матеріал, зокрема карти, фотографії історичних пам'яток, що супроводжують текст. Ґрунтовним доповненням до нього є також додатки (с.187–271), котрі, окрім приміток, містять бібліографію, хронологічну таблицю основних подій життя й діяльності Мстислава Мстиславича, список ілюстрацій, іменний і географічний покажчики.

Високий науковий рівень дослідження та важливість його тематики було відзначено на всеукраїнському конкурсі, проведеному в 2018 р. Національною бібліотекою України ім. В.Вернадського, де монографія О.Головка потрапила в десятку кращих наукових біографій. Це найдокладніша на сьогодні реконструкція політичного життєпису князя Мстислава Удатного, а також ґрунтовний нарис історії руських земель першої половини XIII ст. Так само, як і попередні студії автора, ця праця стала новою спробою переосмислити вузлові проблеми історії Русі, дати відповідь на низку дискусійних питань і, тим самим, знову актуалізувати середньовічну проблематику у вітчизняній історіографії.

Ольга Щодра (Львів)